

MODERN ÇAĞIN TEMEL BİR KURUMU: BÜROKRASI

Ahmet Ertürk

Modern sanayi toplumuna damgasını vurmuş en temel iki kurumdan biridir bürokrasi. Aynı rasyonaliteden beslenen ikinci temel kurum teknoloji (ekonominin teknolojik üretim aşamasına geçişi)dir. Kitle yönetimi ve kitle üretiminin zorunlu kıldığı bürokratik ve teknolojik örgütlenme doğrudan veya dolaylı şekilde insan kişiliğini, toplumsal yapıyı ve her türlü toplumsal ilişkiyi derinden etkilemiştir. Modern uygarlığın felsefi temellerine ve çeşitli düzlemlerdeki sonuçlarına en şiddetli eleştirileri yönelten sanatçı, filozof, sosyal bilimci ve politikacılar için başlıca eleştiri odağını teşkil etmiştir. Çünkü bürokrasinin dayandığı temel, modern uygarlığa yön veren aynı rasyonel-leşirme düşüncesidir.

İlk bakışta yalnız kamu yönetimi ile ilgili bir kavram olarak görünürse de ordudan sendikalara, üniversiteden iş dünyasına kadar bütün önemli toplumsal kurumları kapsamı ve sosyal değişimin, modernleşme sürecinin başlıca sürükleyicilerinden biri olması, bürokrasiyi Max Weber'den Wright Mills'e, J.S.Mill'den Marx ve Lenin'e, Balzac'dan Kafka ve Milan Kundera'ya kadar çağımızın önde gelen sosyolog, filozof, politikacı ve sanatçıların ilgi alanına sokmuştur.

İnsan ve toplumların pratik, gündelik hayatlarında da bürokrasi bütün şiddetiyle ve her toplum biçiminde kendini hissettirmektedir. Toplumun her kesimi, politikacı, işadamaı, işçi ve bizzat memur çeşitli biçimlerde bürokrasi ile karşı karşıya gelmekte, bu çerçevede oluşan bir çok çatışmalar, uzlaşmalar, ittifaklar ve yakınmalar, bu karşılaşmaları çağdaş toplum hayatının en hakim ilişkisi haline getirmektedir.

Bürokrasinin bir otorite biçimi olarak diğer başlıca iktidar odaklarıyla (politik ve ekonomik iktidar) ilişkileri de hem siyaset biliminin en önemli konularından birini teşkil etmekte, hem de Türkiye'de olduğu gibi ülkelerin tarihlerinde belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Bürokrasi 20. yüzyılda hem kapitalist hem de sosyalist ülkelerin siyasi ve sosyal yapılarına aynı şiddetle damgasını vurmuştur. Kapitalist batı toplumlarında devlet mekanizması kitlesel bir yapı kazanmış ve sürekli büyümüştür. Sosyal ve politik alanda da devlet dışındaki bürokratik kurumlar son derece önemli bir yer tutmaktadırlar. Sosyalist ülkeler ise adeta başı başına dev birer bürokratik yapı görüntüsü vermektedirler.

Bu kısa incelememizde çağımızın (ve aynı zamanda ülkemizin) bu önemli kurumunun tarihsel gelişmesine, özelliklerine ve etkilerine ana hatlarıyla değinecek, daha sonra üzerinde durmayı düşündüğümüz Türkiye'deki bürokrasi sorunu için bir çerçeve oluşturmaya çalışacağız.

BÜROKRASİNİN KARŞI KONULAMAYAN YÜKSELİŞİ

Feodaliteden bürokrasiye

Birileri adına halk üzerinde otorite kurulması ve bunu yürüten elemanlar anlamındaki bürokrasi ve bürokrat yeni bir olgu değildir. Eski merkezi krallıklarda (Mısır ve Roma gibi) en ilkel şekliyle bürokrasi kurumu yaşamaktaydı. Fakat bürokrasinin çağdaş toplumlarda hakim bir kurum ve adeta çağımızın bir simgesi haline gelmesi, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda feodaliteden merkezi krallıklara geçiş sürecinin ve sanayi devriminin yarattığı gelişmelerin bir sonucudur. Modern toplumların ve kurumların olağanüstü büyüklüğü bürokrasinin gelişmesinin önemli sebeplerinden biridir.

Batı Avrupa ülkelerinde feodal beyliklerin çözülmesi ve merkezi ulusal devletlerin kurulmasının kısaca incelenmesi, bürokrasinin (hem kamu bürokrasisi hem de diğer kurumlardaki bürokrasinin) modern yapısını kazanması sürecini anlamamız açısından önemlidir.

“Feodal sistemde egemen yetke ilişkisi, kral ile feodal lordlar arasındadır. Bu ilişki karşılıklı hak ve görevleri içerir. Ortaçağın siyasal yaşamında egemenlik, büyük ölçüde özgür hukuksal birimler arasında dağılmıştır. Bu hukuksal birimlerin üyeleri, yerleşik bir toplumsal hiyerarşi ve bağlılık duygusu üzerinde bina edilmiş çeşitli bağımsızlık ve yükümlülüklerle sahiptirler. Feodalitenin temel özelliği, toplulukların kendi kendilerine yeterli olmaya çalışmaları ve tüm toplumu kapsayan örgütlenmiş bir yönetimin bulunmamasıdır. 9. yüzyıldan sonra Karolenj imparatorluğu da çöktüncü eski Romalılar döneminde geliştirilmiş bulunan ‘devlet’ ve ‘kamu görevi’ kavramları da unutulmuştur.” (1)

Feodal beyliklerin yerini güçlü merkezi krallıklara terketmesinin yarattığı önemli bir sonuç, belli ölçüde uzmanlaşmış memurlardan oluşan bir merkezi yönetim kurumunun, kamu bürokrasisinin ortaya çıkmasıdır. Merkantilist ekonomi politikası, kapsamlı kanun ve diğer yasal düzenlemelere gereksinme doğurmuş, bu da bürokrasinin önemli bir kurum olarak gelişmesine yol açmıştır. Devletin ekonomik olmayan etkinliklerinin (savunma, içişleri vb.) genişlemesi de bürokrasiye olan gereksinmeyi arttırmıştır.(2)

Bu gelişmelerin en belirgin olduğu yerler, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki Batı Avrupa monarşileriydi. Bu monarşilerin belirgin özellikleri, askeri ve idari gücünün merkezden yönetilen kurumlarda toplanmasıydı. Bu gelişme, kilisenin, mahalli eşrafın (aristokrat) ve diğer bağımsız kurumların aleyhine olmuştu. Bu süreci en iyi Fransa ve Prusya’daki gelişmelerde görmekteyiz.

Fransa’da, etkin merkezi yönetim kurumları onyedinci yüzyılın ikinci çeyreğinde gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmenin en önemli sebebi, etkin bir vergi tahsilatını sağlama düşüncesiydi. Bu süreç içinde en önemli kurum mahalli intendant’lardı. Başlangıçta geçici olarak, belirli amaçlar için ve daha çok teftiş ve denetleme göreviyle atanan bu görevliler, daha sonra (onyedinci

yüzyılın ikinci yarısına doğru) sürekli yönetici sıfatı kazanmışlar ve vergilerin tahakkuk ve tahsilatını gözetleme, mahalli asker ve polis gücünü örgütleme, güvenliği sağlama ve mahkemeleri yönetmeye başlamışlardı. Merkez dışında bu gelişmeler olurken Merkezde ise Louis XIV ve Colbert, yönetim mekanizmalarını fonksiyonel bakanlıklar şeklinde örgütlemeye başladılar. Ondörtüncü Louis döneminin sonunda merkezi otoritenin direktifleri altında faaliyet gösteren bir yönetim sistemi kuruldu ve bütün Fransa'ya hakim olmaya başladı. (3).

Merkezi yönetimlerin kurulma süreci bu şekilde devam ederken henüz modern anlamdaki bürokrasi kavramından çok uzaklarda bulunulduğunu söylemeliyiz. Kralın kişiliğinden bağımsız bir devlet veya millet kavramı yoktu. Memurlar kralın hizmetçileri, devlet postları kelimesinin gerçek anlamıyla kraliyet mensuplarının özel mülkü idi. Objektif, gayri şahsi (impersonal), tarafsız ve istikrarlı kurallara dayalı yönetimler henüz oluşmuş değildi. Mesela Fransa'nın mali hayatı "işadamlarının elindeydi ve kraliyet yönetimi onları sürekli idari direktifler yerine geçici ve istisnai prosedürlerle kontrol edebiliyordu. Aristokratik toplum, imtiyazlar, muafiyetler, kayırmalar yoluyla, bütün genel kanun ve düzenlemeleri etkisiz hale getirmişti. Bunun en iyi örneğini vergileme alanında görüyoruz. Her genel vergi düzenlemesi Krala yeni imtiyazlar verme fırsatı tanımaktan başka bir işe yaramıyordu. Diğer alanlarda da kişisel, özel veya Amerikalıların bugün "bireysel" diye adlandırdıkları tutumlar, her zaman genel kanunları ve genel menfaat kavramını geride bırakmıştı." (4)

Fransız ihtilali bu anlayışı hem zihinsel planda hem de uygulamada dramatik biçimde değiştirdi. Egemenliğin kraldan millete geçtiğinin varsayılmasıyla memurlar artık kralın hizmetçileri olmayıp milletin hizmetçileri sayıldılar ve kraliyet memurları artık "devlet memurları" veya "kamu görevlileri" olarak görülmeye başlandılar. Bu gelişme sonucunda Fransız memurları modern anlamda bir "bürokrasi" oluşturmaya başladılar: Düzenli maaş alan ve devlete karşı sorumlu bulunan kamu görevlileri oldular.

Bürokrasinin gelişmesinde ikinci önemli örnek onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki Prusya İmparatorluğudur. Bu yüzyıllarda hüküm süren üç imparator döneminde (Büyük Elektör, Frederick William I ve Frederick II) büyük merkezi yönetim mekanizmaları oluştu. Frederick II döneminde kamu görevlilerinin fonksiyonlarında olağanüstü bir artış meydana geldi. Bu gelişmeye paralel olarak memurların işe alınmasını düzenleyen ayrıntılı kurallar kondu ve büyük özel eğitim kurumları oluşturuldu. İkinci olarak bu dönemde idari örgütlenmede bazı yenilikler görüldü. Prusya'da modern "monokratik" örgütlenme biçiminden (ofislerin belli bir departman altında, hiyerarşik olarak, fonksiyonel bakanlıklar şeklinde örgütlenmesi) farklı olarak "collegial" bir örgütlenme vardı. Bu tür örgütlenmede fonksiyonel değil bölgesel esaslara göre davranılıyordu. Prusya'nın 1806'daki Fransa yenilgisinden sonra bürokrasinin rolü ve yapısında büyük değişiklikler gerçekleşti. Her bakanlığın farklı bir hizmet alanından sorumlu olduğu rasyonel bir departman sistemi kuruldu. Bakanlıklar bölgesel ölçüler yerine fonksiyonel olarak yeniden örgütlendiler. Böylece Prusya'da da modern anlamdaki bü-

rokrasinin temelleri atılmış oldu.

Fransa ve Prusya'daki bu gelişmeler, büyük ve sürekli merkezi kurumların oluşmasına, katı kuralların konulmasına, uzmanlaşmaya, işe alma ve eğitim için belirli düzenlemeler yapılmasına yol açtı. Sınırların genişlemesi, nüfusun artışı, askeri ve ekonomik güçlenme, daha etkin bir örgütlenme için bürokratik yöntemlere daha çok başvurulmasını teşvik etti.

“Anti-Bürokratik” Polemiğin Gelişmesi

Bürokrasinin gelişmesi, Martin Krygier'in 'anti-bürokratik polemik' adını verdiği bir tepkinin de ortaya çıkmasına yol açtı. Bürokrasinin yapısı, vatandaşlar üzerindeki etkisi ve bürokratların çalışma stilleri, bu tepkilerin doğmasına yol açan hususlardı. Bu dönemde bürokrat ve bürokrasi kelimeleri tamamen pejoratif bir anlam kazanmıştı. Nitekim bürokrasiyi kelime olarak ilk defa 1745'de bir fizyokrat ve ünlü iktisatçı Turgot'nun danışmanı olan Fransız Vincent de Gournay'ın olumsuz bir anlamda kullandığı kabul edilir. Bürokrasinin Alman ve İngiliz literatüründeki ilk kullanımının da olumsuz bir anlam yüklü olduğu görülür.

1844'de Prusya'da yayınlanan yazarı belirsiz bir broşürde, bürokratların kendi menfaatlerini koruyan bir sınıf, “devlet içinde bir devlet” oldukları söylenir ve bürokrasinin verimli hiç bir faaliyet göstermediği, aksine halkın kanını emen, onu içten içe kemiren güçlü bir ur olduğu anlatılır. 1813 baskılı bir Alman yabancı deyimler sözlüğü ise bürokrasiyi, çeşitli devlet memurlarının diğer vatandaşlar üzerinde sahip oldukları otorite veya iktidar olarak tanımlamıştır. Kavramın İngilizcedeki ilk kullanımının da (1818) İrlanda'ya uzun yıllar hakim olan tiranlığın karşılığı olduğu, İngilizlerin bürokrasiyi onsekizinci yüzyıl boyunca Kıta Avrupasının (Prusya ve Fransa'nın) olumsuz bir yönetim tarzı olarak gördükleri ve kendilerinin bu tarz yönetimden uzak durma akıllılığını göstermekle övündükleri anlatılır(5).

Onsekizinci yüzyılda bürokrasi literatürünün birçok yakınmalar, eleştiriler ve saldırılarla dolu olduğunu görüyoruz. Kelimeyi ilk kullanan Fransız Gournay, Fransa'nın ülkeyi tahrip edecek güçte bir hastalığa yakalandığından yakınlıkla bunun “büromani” (bureaumania) hastalığı olduğunu söyler. Fransız filozof Baron de Grimm ise bürokrasiyi daha ironik bir üslupla şöyle eleştirir: “Büro elemanları, memurlar, müfettişler ve yöneticiler kamu menfaati için ortaya çıkmamışlar, aksine büroların varlığı için sanki kamu menfaati diye bir kavram icad edilmiştir.” (6)

Memurların verimli hiç bir iş yapmayı halkın sırtından geçindikleri şeklindeki yakınmalara bir örnek te 1800'lerde Fransa'da yayınlanan bir kitapta görülür. Yazar Henry Monnier memurların bir günlük hayatını şöyle hikâye eder: “Saat dokuzda memurlar Bakanlığa gelir ve önce sıcak bir sobanın etrafında toplaşır ısınırlar. Saat onda sabah çaylarını içip kalemlerini açmaya (bugün gazete okumaya) başlarlar. Onbuçukta sohbete dalar, saat birde öğlen yemeğine, ikide bakanlık içinde dolaşmaya çıkarlar. Bütün çalıştıkları, daire başkanlarını daire içinde teftişe çıktıkları saatlerde olur.” (7)

Almanların bürokratlara bakışı da biraz daha yumuşak olmasına rağmen

pek olumlu sayılmazdı. 1800'lerde Freiherr vom Stein şöyle yakını: "Bizi maaşlı, okumuş ilgisiz ve varlıksız memurlar idare ediyor. Bu dört kelime bize ruhsuz devlet mekanizmasını çok iyi tasvir eder. Maaşlıdırlar, bundan dolayı maaşlarını ve sayılarını korumak veya yükseltmekten başka bir şey düşünmezler. Okumuş bir zümredir, bu sebeple gerçek dünyada değil kitaplarda yaşarlar. İlgisizdirler, çünkü toplumdaki hiç bir vatandaş zümresinin menfaatiyle bağlı değildirler, kendi başlarına bir sınıftırlar. Varlıksızdırlar, bu sebeple mülkiyet yapısındaki bir değişiklik onları hiç etkilemez. Yağmur yağabilir veya güneş doğabilir, vergiler artabilir veya azalabilir, eski haklar kaldırılabilir veya aynen bırakılabilir. Bunların hiçbiri onları ırgalamaz. Devlet hazinesinden maaşlarını alırlar ve yazarlar, sessizlik içinde, bürolarda, kilitli kapılar ardında."(8)

Marx ve Engels'in önce dostu sonra da düşmanı olan Karl Heinzen de 1845'de bürokrasiyi halkın egemenliği anlayışına karşı bir sistem olarak ele almış ve bunun Prusya mutlakiyetçiliğinden doğduğunu iddia etmiştir. Heinzen'e göre bürokrasinin özü, memurların sayısının ve fonksiyonlarının aşırı büyümesi, memurların ve büroların güçlerini kötüye kullanmalarıydı.

Fransız sosyolog Frederic Le Play ise bürokrasiyi çok çeşitli hastalıkların sebebi değil de bizzat bir hastalık(Sovyetlerin bürokratizm dedikleri bir hastalık) olarak tanımlamıştır.

Görülebileceği gibi, bu alıntılarda bürokrasi ve bürokrat kavramları pejoratif bir anlamda ele alınmış olup iktidar gücünü kendi menfaatlerine ve öteki kesimlerin zararına kullanan kurumları anlatmaktadır.

MODERN BÜROKRASİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BÜROKRATLAŞMA

Rasyonel bir otorite biçimi olarak bürokrasi ve Max Weber

Batıda ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktidara ağırlığını koymaya başlayan burjuvazi ve gelişen kapitalizm, bürokrasiye yeni bir yapı ve ivme kazandırdı. Batının pozitivist-rasyonalist düşünce temelinde gelişen teknolojinin kaynağındaki 'makine' olgusu ve kitle üretiminin yaygınlaşmaya başlaması, idari mekanizmayı da etkileyerek düzenli, etkin ve hızlı işleyen bir bürokrasinin oluşumunu zorunlu kılmıştır. Zaten teknolojik gelişmenin ve kitle üretiminin sonucu olan büyük ölçekli, binlerce işçi çalıştıran dev işletmelerin ve giderek büyüyen devlet mekanizmasının ve diğer toplumsal kurumların yönetimi, rasyonel, etkin ve objektif esaslara göre işleyen bir örgütlenmeyi gerektiriyordu.

Ayrıca kapitalist işletmelerin çeşitli konularda karar vermeleri, ekonomik rizikoları rasyonel bir biçimde hesaplayabilmeleri, istikrarı ve düzeni koruyacak güçlü bir yönetimin varlığına yakından bağlıdır. Bu yönetimin aynı zamanda etkin, düzenli, hızlı ve istikrarlı bir kurum (örgüt) eliyle icra edilmesi gerekir. Bu vasıfların kazanılması için yönetimin rasyonel temeller üzerinde örgütlenmesi gerekir. Böylece kapitalizmin rasyonel temeli, bürokratik örgütlenmenin de temel felsefesini oluşturacaktır. Yönetimde rasyonalizasyon, teknolojik bilginin kitle üretiminde en etkin biçimde kullanılması için de

şarttır. Bu konuyu Bryan S. Turner "Weber and Islam" adlı çok ilginç kitabında şöyle anlatır:

"Rasyonalite, giderek artan bir hesaplanabilirlikte ve insan hayatının bütün cephelerinin genel kurallar ve ilkelere göre sistematik biçimde kontrol edilebilmesinde kendini gösterir. Bu genel kural ve ilkeler, geleneksel normlara ve karizmatik coşkuya başvurmayı bir tarafa bırakır. Mesela, endüstriyel ve politik faaliyetler artık bireysel girişimlere veya geleneksel yakınlıklara bağlılıktan uzak bürokratik kontrol ve gözetim araçlarıyla kontrol edilecektir. Bürokratik örgüt biçimlerinin kullanılmasıyla birlikte sosyal ilişkileri kişisel olmayan ve resmi unsurlar belirleyecektir, çünkü bürokrasi belirlenen hedefleri gerçekleştirmenin en etkin araçlarını sağlar. Hukuki konularda rasyonel hukuk sistemleri, kutsal geleneklerin, katı-hakimlerin ve hukuki kararlarda keyfiliğin yerini alır. Toplum, tamamen örgütleme, etkin ve makineyi andıran fabrika şartlarının egemenliğine girer." (9).

Bryan S. Turner, rasyonalite ve bürokratik örgütlenmenin modern insana tabiat ve toplum üzerinde etkin bir kontrol sağlama imkânı verdiğini, insanı kestirilemeyen bir dünyanın endişelerinden ve sihirli güçlerin hakimiyetinden kurtardığını anlatır (10).

Bürokrasiyi "otorite sosyolojisi" olarak adlandırılabilir bir çerçevede ele alıp onu en rasyonel otorite biçimi olarak tanımlayan ve bürokrasinin modern toplum için kaçınılmazlığını vurgulayan kişi ünlü Alman sosyolog Max Weber (1864-1920) olmuştur.

Weber, iktidar mücadelesini insani şartların vazgeçilmez bir özelliği saymış ve istisnasız her sosyal eylemin hakimiyet mücadelesinden fazlasıyla etkilendiğini iddia etmiştir. İdari örgütleri de bu hakimiyet biçimlerinin tamamlayıcı parçaları olarak niteleyen Weber, hakimiyetin çok çeşitli türler ve çerçeveler içinde cereyan ettiğini söyler fakat dikkatini sadece otoriter iktidar gücü olarak tanımladığı daha dar bir hakimiyet türüne yöneltir. Weber, örgütlü hakimiyetin daima yönetimle ilişkili ve ona bağımlı olduğunu söyler ve bürokrasiyi de çok özgün bir yönetim örgütü türü olarak tanımlar. Prusya yönetim teorisi ve Avrupa yönetim tarihinden çıkardığı 'ideal tip' bürokrasinin niteliklerini ayrıntılarıyla anlatan Max Weber, teknik olarak en yüksek etkinlik derecesine ulaşabilecek olan bürokrasiye bu özelliğini kazandıran nitelikleri kesinlik, istikrar, disiplin ve güven olarak sıralamıştır. Bürokratik bir yapıda otorite hiyerarşik olarak düzenlenir. Yönetim yazılı dökümanlara (dosyalara) bağlı olarak yürütülür ve az veya çok istikrarlı genel kuralları uygular.

Max Weber'e göre diğer bütün yönetim biçimlerinden teknik açıdan üstün olması sonucu rasyonel bürokrasi, hem modern devlet hem de modern ekonomik örgütlenme için kaçınılmazdır. Modern devlet bürokrasiye bağımlı hale gelmiştir, çünkü başka hiçbir yönetim biçimi kitle yönetiminin karmaşıklığı ve muazzam boyutları ile başedemez.

Weber, bürokrasinin durağan bir kurum olmadığı ve kapitalizmin rasyonel ekonomik temelinin bürokrasiyi daha da büyüterek karşılıklı bir bağımlılık oluşturduğu düşüncesindedir. Kapitalist ekonomide üretimin artan biçimde makineleşmesi ve sürekli rekabet, işletmeleri sürekli kâr mekanizasyonuna

ve bu anlamda en etkin biçimde çalışmaya zorlar. Bundan dolayı bürokrasi iki açıdan vazgeçilmezdir. Birincisi, büyük ölçekli dev işletmeler katı bürokratik yönetimin değişik modelleridir. Bürokrasi bunlar için daha etkin bir yönetim imkânı sağlar. İkincisi, kapitalist işletmeler bürokratik biçimde örgütlenmiş ve katı kurallara göre işleyen rasyonel bir hukuk sistemi ve devlet yönetiminin sağladığı hesaplanabilirlik ve öngörülebilirliğe sıkı şekilde bağlıdır. Kapitalist toplumda müteşebbis sınıf, ekonomik faaliyetin hızlı ve güvenli bir biçimde yürütülebileceği istikrarlı bir hukuk sistemi görmek ister. Bu sistem çerçevesinde işadami veya işletme için zorunlu olan, bürokratik mekanizmanın öngörülebilir bir biçimde faaliyet göstermesidir(11).

Tam gelişmiş bürokratik mekanizmanın üstünlüğü, makineyle yapılan üretimin mekanik olmayan öteki tüm üretim biçimlerine olan üstünlüğünün aynısıdır. Doğruluk, hız, kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik, tam bağlılık, sürtüşmenin ve maddi ve kişisel maliyetlerin azaltılması-ışte bütün bunlar tam bürokratikleşmiş bir yönetimde, özellikle monokratik türünde optimum noktasına getirilir.

Bürokratizasyon, her şeyden önce idari fonksiyonların salt objektif kriterlere göre uzmanlaştırılması ilkesinin optimum ölçüde gerçekleştirilmesine imkân sağlar. İşin objektif şekilde yürütülmesi, her şeyden önce hesaplanabilir kurallara göre ve kişilere göre değişmeyen bir biçimde yürütülmesi demektir(12).

Genel çerçevesi yukarda kısaca çizilen modern bürokrasinin ana özelliklerini şu şekilde toparlayabiliriz:

- Emek gücünün fonksiyonel olarak uzmanlaşması,
- Görev ve sorumlulukları belirleyen ayrıntılı kurallar ve yöntemler (Standart işleyiş prosedürleri),
- Yetki hiyerarşisi,
- Gayri şahsilik (Kişisel olmayan ilişkiler),
- Gizlilik (Bürokrasi, iç disiplini sağlama endişesiyle mesleki sırların saklanmasına büyük önem vermekte, dolayısıyla bürokratik faaliyetlerin dıştan kontrolünü son derece güçleştirmektedir),
- Özel bir üslup ve resmi dil (Bürokrasilerde önde gelen yazılı haberleşme dış çevreler için bazan anlaşılması güç özel bir üslup ve dilin gelişmesine yol açmaktadır.)

Bu özelliklerin belirlediği özgün bir örgütsel yapı anlamındaki bürokrasi, modern sanayi toplumlarında yalnızca siyasi ve idari alanlarla sınırlı kalmayıp tüm sosyal ve ekonomik örgütlerde rastlanan bir olgudur.

Öte yandan Max Weber'in "ideal tip" bürokrasi analizine, daha sonra "fonksiyonalist teoriler" olarak adlandırılan bazı aykırı görüşlerle karşı çıkmıştır. Bu teoriler bürokrasinin "öteki yüzü"nü, kırtasiyecilik ve hantallığını vurgulamışlar ve rasyonel bürokratik örgütlenmedeki çatışan eğilimleri ön plana çıkarmışlardır. Robert K. Merton, rasyonel kuralların egemenliğinin ve bütün eylemleri yakından kontrol etmesinin bürokratların davranışlarının güvenilirliğini ve öngörülebilirliğini sağlarken aynı zamanda onların esneklikten uzak, katı tutumlarını ve araçları amaçlara dönüştürme eğilimlerini de oluşturduğunu söyler.

Ayrıca "Taylorizm"ın beklediğinin tersine insanı tam bir makineye dönüştüremeyeceğimize göre insanları muhatab alan kuralların tam bir kontrol sağlayamayacağı ve bazen beklenmeyen sonuçların ortaya çıkabileceği de vurgulanmıştır. Bürokratik kuralların oluşturduğu resmi kontrol istenmeyen sonuçlara yol açar, bu da resmi kontrolün yenilenmesine sebep olur. Bu diyalektik süreç birçok bürokratik olayda mevcuttur.

Bazı sosyologlar bürokrasideki temel ikilemin yetkinin alt sistemlere aktarılması zorunluluğundan doğduğunu söylerler. Örgütün görevlerinin karmaşık hale gelmesi, de-santralizasyonu ve sorumlulukların alt kademelere devrini zorunlu kılar. Fakat böyle bir tedbir merkez ile alt birimlerin çatışmasına yol açabilir. Bu durum yetkilerin yeniden merkezde toplanmasına ve kısır döngünün tekrar başlamasına sebep olur.

Bürokrasi, bürokratlaşma ve politik iktidar

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasal gücün krallardan parlamentolara geçmesiyle bürokratlar "milletin hizmetçisi" sayılmaya başlamışlardı. Kamu bürokrasisinin temel işlevinin politika yapmak olmadığı, sözkonusu işlevin parlamentoların alacağı kararlara paralel idari düzenlemeler gerçekleştirmek ve yürütmek olduğu ileri sürülmüştü.

Max Weber, bir kitle devletinde yönetenlerin hızla bürokrasiye bağımlı hale geldiklerini, çünkü bürokrasinin eğitilmiş uzmanlara, fonksiyonel olarak uzmanlaşmaya ve alışılmış hünerlerin icrasına dayandığını, bu mekanizmaların durması veya zorla durdurulması halinde kaos doğacağını söyler.

İktidara kim gelirse gelsin bir örgüt olmadan yönetemez. Çünkü bürokratların "gayri şahsi" (kişisiz) davranışları, örgütün kontrolünü ele geçiren herkes için çalışmalarına imkân verir. Max Weber tamamlamadığı ünlü eseri "Economy and Society"de şunları yazar: Bir kere kurulmuş bulunan aygıtın nesnel vazgeçilmezliği ve "kişisiz" karakteri denetlemesini bilen herkesin kullanabileceği bir mekanizma anlamına gelir. Akılcı biçimde düzenlenmiş bir bürokrasi, düşman işgali altında bile işlemeye devam eder. Sadece tepedeki memurların değişmesi yeter. Başta işgalci düşman olmak üzere herkesin de işine gelir devam etmesi.(13).

Her tür kurumda bulunan bir yönetim örgütü olarak bürokrasinin etkisi modern dünyanın "rasyonalitesi"nin diğer sürükleyicilerinden daha yaygındır ve önceki türlerden daha güçlüdür. Robert Brown, "Bureaucracy The utility of a concept" adlı yazısında ilginç tesbitler yapar: Bürokrasinin modern toplumdaki kaçınılmazlığını sağlayan faktör, bürokrasinin etkinlik, süreklilik, güvenilirlik vs. gibi özellikleri olmayıp tersine içten ve dıştan gelen engelleyici güçlere karşı çeşitli mekanizmalarla kendini koruyan-sürdüren sistemlere sahip olmasıdır. Bürokrasiye Max Weber'i çok etkileyen özellikleri kazandıran husus bu kendini sürdürme yeteneğidir. Bürokraside iş yükünün hacmi ve niteliği, örgüt içindeki davranış ve tepki kalıpları istikrarlı bir denge noktasında kalma eğilimindedir. Bu noktadan görülecek kaymalar karşı güçleri harekete geçirir ve yeniden eski denge noktasına dönmeyi sağlar. Bürokrasinin sağlamlığını ve vazgeçilmezliğini sağlayan da bu tarafıdır.

Bu özellikleri sonucunda merkezi bürokrasiler bir kere kurulduktan sonra kendilerine iş imkânlarını, armağanları ve faaliyet alanlarını sağlayan diğer kurumlarla- politik destekçileri, iş sahipleri ve işverenleri ile- iç içe bir halka oluştururlar. Bürokratik yönetim ile devletin ekonomik yapısı ve politik organları arasında karşılıklı vazgeçilmez bir ilişki vardır. Karşılıklı sosyal, ekonomik ve politik değişebilirlikleri sebebiyle günlük hayatta birbirlerinden kopamazlar(14).

Ancak modern bürokrasinin bu karşı konulamayan yükselişinin Max Weber'i de ciddi biçimde rahatsız ettiği, politik yazılarından anlaşılmaktadır. Weber'in rahatsızlığının iki temel sebebi vardır. Birincisi, bürokratik değerlerin, düşünme ve davranış biçimlerinin bütün halka nüfuz etmesi anlamında bütün toplumun bürokratlaşmasıdır.

Weber, bürokratik değerlerin ve üstünlük duygusunun diğer bütün değerleri ve davranış biçimlerini saf dışı edeceğinden endişeye kapılmış ve bürokratik yaşama idealinin topluma hakim olmasından nasıl korunabileceğimizi sormaya-araştırmaya- başlamıştır.

Weber'de **"hepimizin bürokratlaşacağı"** korkusundan daha da şiddetlisi **"hepimizin bürokratlar tarafından yönetileceği"** korkusudur. Weber bu durumun halen bütün modern toplumlarda var olduğunu, çünkü hakimiyetin **"parlamento nutukları"** veya **"monarşik bildiriler"**den ziyade bürokratik kurumlar tarafından yerine getirildiğini söylüyordu. Fakat nihai karar yetkisi anlamında yönetimin mutlaka memurların elinde bulunması gerekmiyordu. Çünkü bürokratik örgüt türleri ve eğitilmiş memur zümrelerinin fonksiyonel vazgeçilmezliği ile bu memurların iktidar gücü arasında temel bir fark vardır. Weber, memurların iktidar pozisyonlarının önceden tahmin edilemeyeceğini, fakat daima büyük olduğunu ve normal şartlarda yükselen bir eğilim taşıdığını söyler. Eğitilmiş memurlara oranla **"politik önder"** daima bir amatördür. Ayrıca memurlar, daima resmi gizliliğin gereği üzerinde ısrar etmek ve menfaatlerini **"kamu menfaati"** gibi çok belirsiz bir kavram aracılığıyla geliştirmek suretiyle etkin bir gözetime karşı teknik ve resmi bilgi kaynaklarına ulaşabilme imtiyazlarını ellerinde tutmaya çalışırlar(15). **"Her bürokrasi bilgisini ve amaçlarını gizli tutarak profesyonel uzmanlığından gelen üstünlüğünü arttırmaya çalışır. Bürokratik yönetim kamuyu kendinden uzak tutmak, bilgisini ve eylemini elinden geldiğince eleştiriden korumak ister"**(16).

Weber'in en korktuğu şey, modern toplumun etkin ve kaçınılmaz yönetim mekanizmasını kontrol eden bürokratların egemenliğine girmesi ve yalnız bu mekanizmaya uygun tavırların ve değerlerin topluma hakim olmasıdır. Alman politikasının iflasının da iki temel faktöre bağlanabileceğine inanıyordu : Bismarck'tan sonra gerçek politikacıların yokluğu ve bu tür liderlerin yokluğunda Almanya'nın bürokratlarca yönetilmesi(17).

Günümüzde de özel bir güç odağı oluşturan yürütmenin (yönetimin) egemenliğini halktan aldığı varsayılan yasama organına karşı güçlenmesi genel bir olgudur. Wright Mills, Amerika'daki iktidar odaklarının mükemmel bir analizini yaptığı **"İktidar Seçkinleri"** adlı kitabında bu gelişmeyi Amerika

bağlamında şöyle anlatır: Yürütme organının günümüzde gitgide daha güçlü duruma gelmesi nedeniyle yasama organı, devletin izleyeceği siyasetin oluşturulmasında ve saptanmasında birinci sıradan ikinci sıraya düşerek yürütme karşısında ast durumda kalmış, hatta yürütmenin iradesine bağımlı bir duruma indirgenmiştir. Gerçekten, eskiden ender olarak kullanılan yürütme kararları, izlenecek siyasetin saptanmasında çok sık başvurulan araçlar durumuna gelmiş, yasama organının işi olan yasalar bile yürütme organının kaleme aldırıldığı metinler olarak çıkmaya başlamıştır(18).

Modern toplumlardaki gizli bürokratlaşma olayı bürokrasinin bir sınıf olarak çok belirgin biçimde bütün toplumu yönlendirdiği ve yönettiği "reel" sosyalist toplumlarla batı toplumları arasında giderek artan şekilde bir benzeşme eğilimi yaratmıştır. Sosyalist koşullarda ekonomik faaliyetlerin ölçeği, kapitalist ekonomilerin başlattığı bürokratikleşmeyi daha da yoğunlaştırır. Batı ülkelerindeki büyük şirketlerde sermaye mülkiyetinin önemini giderek yitirmesi, bu mülkiyetin tabana yaygınlaşması ve şirketlerin mülk sahipleri yerine profesyonel yöneticilerin hakimiyetine girmesi, şirketlerin dev boyutlarının zorunlu kıldığı "rasyonel örgütlenme" ile birlikte toplumun önemli bir kesiminin daha bürokratlaşmasına katkıda bulunmaktadır. Aynı şekilde politik özgürlük, demokratikleşme ve kitle partilerinin ortaya çıkışı da rasyonel örgütlenmenin yaygınlaşmasını teşvik etmiş ve kitlenin parti mekanizması aracılığıyla bir elit zümre tarafından yönlendirilmesini kolaylaştırmıştır.

Bürokratlaşma ve yabancılaşma

Modern toplumdaki tehlikeli bürokratlaşma eğiliminin insan kişiliği üzerindeki olumsuz etkileri de çeşitli düşünür ve sanatçılar tarafından sık sık dile getirilmiştir. Bürokrasinin bu yüzünü en yetkin ve vurucu şekilde romanlarında ortaya koyan kişi Kafka olmuştur. Kafka'nın romanlarında bürokrasi yabancılaşmanın en önemli simgesidir. "Kafka'da dosya, evrak asıl gerçekliği temsil eder, buna karşılık insanın fiziksel varlığı yanlısalar perdesine vuran bir gölgeden başka bir şey değildir.(19). Kafka üstüne yazdığı geniş incelemesinde Ernst Fischer bürokrasiyi şöyle anlatır: Bürokrat için insani ilişkiler değil, yalnızca nesne ilişkileri vardır. İnsan evraka dönüşür. Evraka verilen bir sayı ile belirgin kılınır, ölmüş bir varlık olarak evrak akışına girer."(20).

Milan Kundera, Kafka'nın çizdiği dünya ile ilgili çarpıcı incelemesinde şunları yazar: Çağdaş tarihte kafkaesk olanı toplumun daha geniş boyutlarında yaratan eğilimleri vardır: İktidarın kendini tanrılaştırma isteğini arttırarak durmadan merkezileştirmesi, toplumsal etkinliğin bürokratlaştırılması ve böylece bütün kurumların çıkış yerine bir türlü varılamayan labirentlere dönüştürülmesi ve bütün bunların sonunda bireyin gittikçe kişiliksizleştirilmesi... Kafka'nın bütün kişileri gibi Gregor Samsa da bir görevli, bir yazman, bir memurdur. Ama Zola türünden yazarlarda olduğu gibi salt toplumbilimsel bir tip olarak memur değil, bir insan gizilgücü, bir tutum, bir dünyayı kavrayış biçimi olarak memurdur. Bu bürokratik dünyada inisiyatif yoktur,

yaratıcılık yoktur, eylem özgürlüğü yoktur. Yalnızca buyruklar ve kurallar vardır: bir boyuneğiş dünyasıdır bu... Davranışların mekanikleştiği ve insanların yaptıkları işin anlamını bilmedikleri bir dünyadır bu(21).

Modern toplumun kurumlarına, felsefi temellerine en ciddi eleştirileri yönelten başka bir çağdaş düşünür olan Herbert Marcus, çağdaş toplumlarda baskının ve zorlamanın aynen devam ettiğini, sadece baskının temelini de-ğiştirdiğini ve kişisel bağımlılığın, yerini “eşyanın nesnel düzenine bağımlılığa” terkettiğini söyler. Burada modern baskının temeli olarak nitelendirilen “nesnel kurallar”, tam bir mistifikasyona dönüştürülen ekonomik yasalar-dan (arz talep yasası, serbest piyasa kuralları vb.) çeşitli düzeylerdeki bürokratik düzenlemelere kadar uzanır.

Modern insanın karşılaştığı ana problem, sosyal ve özel dünyasının temel-den anlamsız hale gelmesidir. Modern teknolojinin temelinde yer alan rasyo-nalite, bireyin hem bilinci hem de aktivitesi üzerinde kontrol edici ve sınırlayıcı bir baskı yaratır. Her çeşit irrasyonel güdüler artan bir hızla kap-samlı bir kontrole maruz kalmaktadır. Modern teknolojik üretim sosyal iliş-kilerde bir anonimlik, bir belirsizlik yaratır. Bu anonimlik yoğun bir amaçsızlık ve ümitsizliğe dönüşür. Birey yalnız iş hayatındaki anlamsızlıktan değil, aynı zamanda diğer insanlarla olan bütün ilişkilerin anlamını yitirmesi tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Ekonominin modern teknolojiye bağımlılı-ğından doğan karmaşıklık ve baskı, sosyal ilişkileri birey için çok kapalı ve bulanık hale getirir.

Bürokratlaşma çok daha derinden etkiler insan kişiliğini, çünkü daha kap-samlıdır ve hayatın hemen her cephesini etkilemektedir. Bu konuda Peter L. Berger ve arkadaşlarının görüşleri ilginçtir: Teknolojik üretimin sağladığı mal ve hizmetler günlük hayatı kuşatmışlardır. Ve bunlar çoğunlukla nitelik-lerini fazla değiştirmeden çeşitli sosyal çevrelerde kullanılabilirler. ABD'deki Tibetli Budist rahipler cemaati kendi sosyal ilişkilerini değiştirmeden elek-trikli traş makinesi kullanmaya başlayabilirler. Fakat bu monastik topluluk ilişki ve faaliyetlerini bürokratlaşmaya başladıklarında sosyal hayatlarının temel yapısı hemen değişecektir (22).

Bürokrasiyi yabancılaşma kavramı çerçevesinde alan Erich Fromm mo-dern toplumda yabancılaşmanın genel bir olgu olduğunu, kişinin işi, tüketti-ği eşya, devlet, arkadaş ve kendisi ile ilişkilerine egemen olduğunu anlatır. İnsan daha önce var olmayan insan yapısı bir dünya yaratmıştır. İmal ettiği teknik makineyi yönetmek için karmaşık bir sosyal makine inşa etmek zo-runda kalmış, fakat yarattıklarının egemenliğine girmeye başlamıştır.

Bürokratlaşma, modern toplumda yöneticiler (kamu ve özel) düzeyindeki yabancılaşma probleminin önemli bir faktörüdür. Büyük işletmeler ve devlet mekanizması bürokrasi tarafından yönetilmektedir. Bürokratlar insanın ve eşyanın yönetiminde uzmandırlar. Yönetilen örgütlerin büyüklüğü ve soyut-laştırma eğilimi, bürokratların insanlarla ilişkisini tam bir yabancılaşmaya dönüştürmektedir. Yönetilen halk bir nesnedir, bürokratların bu nesneyle ilişkisi sevgi veya nefret gibi duygusal bir tondan uzak ve tamamen “kişilik dışı”dır. Yönetici-bürokrat, halkı rakamlar veya şeyler olarak değerlendirir-

mek durumundadır. Örgütlerin büyüklüğü ve emeğin aşırı ölçüde bölünmesi, herhangi tek bir kişiyi "bütünü" görmekten alıkoymaktadır. Bu sebeple yönetici-bürokratların varlığı kaçınılmazdır. Onlar olmadan kurum kısa zamanda çöker, çünkü hiç kimse kurumun işleyişinin sırlarına vakıf değildir. Herkes bir iktidarsızlık duygusu içinde bürokratların hayati rolünün farkında olduğundan onlara tanrı gibi bakılır. Ortaçağda liderler tanrının temsilcileri olarak görülürken modern çağda bürokratin rolü daha az kutsal değildir (23).

Özel ve kamu bürokrasisi: ürkütücü örnekler

Bürokrasi bugün en gelişmiş ülkeler başta olmak üzere farklı ideolojik kamplara dahil birçok ülkenin ortak sorunudur. Bürokratik iktidar ile politik iktidarın içiçeliği, demokrasi, halk egemenliği, parlamenter rejim gibi birçok kavramın geçerliliği üzerinde önemli kuşkular oluştururken kamu bürokrasisinin adeta belirleyici vasfını teşkil eden "evrak fetişizmi" daha gündelik düzeyde insanları "yaşamaktan bıktıran" bir sadizme dönüşebilmektedir. "İşkence çeken insanlığın zincirleri daire kâğıtlarından yapılır" diyen Kafka adeta kollektif bir tepkinin sözcülüğünü yapmıştır.

Kamu bürokrasisi, doğrudan ve etkin bir iktidar gücüne sahip olduğu için borokratlaşma eğiliminin tek örneği gibi görülür (veya öyle gösterilmek istenilir)se de özel sektörde (büyük şirketler, holdingler vs) ve diğer sosyal kurumlarda (partilerden sendikalara, vakıflardan derneklere birçok kurumda) da aynı karmaşık, katı ve hantal bürokrasiyi görmekteyiz. Bu söylediklerimizi belgeleyen değişik ülkelerden ürkütücü bazı örneklerle bir göz atalım.

"1955'te Hoover Komisyonu üç büyük şirketin dosyalarını inceleyecek oldu. Bu şirketlerin bordrolarındaki kişi başına dosyalarda birinde 34 bin, öbüründe 56 bin ve üçüncüsünde de 64 bin yazılı direktif ve belge olduğu görüldü."

"Başını almış giden bir düzenleme mekanizması, durmadan düzenleyici birtakım kurallar getirmektedir. Bunların toplamı yılda 45 bin sayfa tutmaktadır. Yalnız çelik imalatıyla ilgili olarak federal hükümetin koyduğu 5600 kural vardır. Büyük bir ilaç fabrikası olan Eli Lilly'nin hükümetin gönderdiği soru cetvellerini doldurmak için ayırdığı zaman, kalp ve kanser hastalıkları konusunda yaptığı araştırmalara ayırdığı zamandan fazladır. Petrol şirketi Exxon'un Federal Enerji Bürosuna gönderdiği bir tek raporun kalınlığı 445 bin sayfadır. Yani aşağı yukarı bin cilt."

"Gözümüz karardığı için başvurulan bir başka yol da, alınan kararları gözden geçirip koordine etmek üzere bir sürü daireler veya bakanlıklar arası komisyonlar oluşturmaktır. Bunun sonucu da bürokratik labirentin biraz daha karmaşık bir şekil alması, büsbütün içinden çıkılmaz bir hale gelmesidir."(24).

"İngiliz hükümeti Whitehall'den çıkan belge yığınına karşı küçük bir zafer kazandı. Lord Gowrie, muhtelif dairelerin kullandığı toplam 104.000 formun 6300'ünün geçen yıl iptal edildiğini, 8500 formun ise düzeltilildiğini, diğerlerinin kanuni dilinin basitleştirildiğini açıkladı. Son üç yılda resmi ev-

rakın altında biri iptal edildi. Şimdiye kadar 25 devlet dairesinin 15'i bütün formlarını yeniden gözden geçirdiler ve yıl sonuna kadar da aynı şeyi yapacaklar. Hükümet bu çalışmaların sonunda son oniki ayda dört milyon pounddan fazla bir tasarruf yaptı"(25).

"Her İsveç yurttaşına yılbaşında bir sosyal hizmetler kataloğu gönderilir. Alfabetik sıralarda başta kürtaj, en sonda şikâyet haklarından nasıl yararlanacağı anlatılır. İsveç'te devletin el atmadığı sorun yok.. Birçokları İsveç'te intihar oranının yüksekliği kendilerine bu kadar çok karışan olmasına bağlıyorlar. Yargıç Petren bunlardan biri. Petren, İsveç bürokratları yurttaş devletten değil, devleti yurttaştan koruyor diyor. İsveç bürokrasisinin yurttaşın her derdiyle ilgilenmesinin bedeli, bürokratların aşırı egemenliği olmuş. Bir memurun görevdeyken işlediği bir suça ilişkin ancak savcı dava açabiliyor. Diğer batılı ülkelerdekini aksine yurttaşın yöneticilerine karşı dava açma hakkı yok. İsveç bürokrasisinin bu gücü her şeyi bilmesinden, her şeyi öğrenmesinden geliyor. 1984'te tamamlanacak olan 25 bilgisayar arşivi, vergi memurlarının mükelleflerin varını yoğunu bilmesini sağlayacak"(26).

NOTLAR :

- 1) Metin Heper, "Bürokrasi" maddesi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, S.290-291
- 2) Metin Heper, agy, S.291
- 3) Martin Krygier, "State and Bureaucracy in Europe: The Growth of a Concept", Bureaucracy (London, 1979) S.3-4.
- 4) J.F. Boshier, French Finances 1770-1795: From Business to Bureaucracy (Cambridge, 1970), S.XII, 277-78
- 5) Krygier, agy, S.21-22
- 6) Krygier, ag, S.22
- 7) Krygier, agy, S.23
- 8) Krygier, agy, S.24
- 9) Bryan S. Turner, Weber and Islam, Routledge and Kegan Paul (London, 1974), S.151
- 10) Martin Krygier, "Weber, Lenin and the Reality of Socialism", Bureaucracy, (London, 1979), S.65
- 11) Max Weber, Sosyoloji Yazıları, Çe.: Taha Parla Hürriyet Vakfı Yayınları (İstanbul, 1986), S.204
- 12) Max Weber, age, S.206
- 13) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, S.292
- 14) Robert Brown, "Bureaucracy : The utility of a Concept", Bureaucracy, S.145.
- 15) Martin Krygier, "Weber, Lenin, ...", age, S.68
- 16) Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, S.292
- 17) Martin Krygier, "Weber, Lenin,..." age, S.69
- 18) Wright Mills, İktidar Seçkinleri, Türkçesi: Ünsal Oskay, Bilgi Yayınevi (Ankara, 1974), S.358
- 19) Milan Kundera, "Geride Bir Yerde", Çeviri: Celal Üster, Adam Sanat, Sayı 2, Ocak 1986
- 20) Ahmet Cemal, Kafka ve Bürokrasi, Gösteri, Sayı 32,
- 21) Milan Kundera, agy.
- 22) Peter L. Berger, Brigitte Berger, Hansfried Kellner, The Homeless Mind, Penguin JBooks (England 1977), S. 164-165
- 23) Erich Fromm, "Alienation Under Capitalism", Man Alone (Alienation in Modern Society), Dell Publishing Co. (New York, S. 60-61
- 24) Alvin Toffler, Üçüncü Dalga, Altın Kitaplar Yayınları, S.97
- 25) The Guardian, 26.7.1985
- 26) Cumhuriyet, 30 Ekim 1983